

ENCIKLOPEDIJSKI MODUS U MODERNISTIČKOJ I POSTMODERNISTIČKOJ PROZI

Cilj ovog eseja je da pokaže posebnost modernističkih i postmodernističkih formi zapadne enciklopedijske proze na osnovu naknadnog promišljanja koncepta „enciklopedizma“, određenog kao specifični *modus* književne reprezentacije.

Posle kratkog pregleda teoretskih okvira enciklopedijskog modusa, ispitaću nekoliko modernističkih i postmodernističkih primera enciklopedijske proze. Razmotrivši najpre snažnu utopističku valentnost enciklopedijskih okvira *Uliksa* Džejmisa Džojsa, raspravljaju o postmodernističkom negativu modernističkog enciklopedijskog sna – kroz apokaliptički kolaps znanja u *Priznanjima* Vilijama Gedisa i igru i nihilizam u *Dugi gravitacije* Tomasa Pinčona. Konačno, ilustrovaću pozitivnu reorganizaciju kognitivnih koordinata enciklopedijske proze – utemeljenu na otvorenosti i nedovršenosti, u *Gold Bag varijacijama* i *Galateji 2.2* Ričarda Pauersa.

Enciklopedijski modus

U raspravi o postmodernoj književnosti, često se neadekvatno spominje termin „postmoderno stanje“ u smislu u kojem ga artikuliše Žan-Fransoa Liotar.¹ Kraj izvesnih metanarativa, koji su dugo bili karakteristika modernosti i na kojima su drugi temeljili svoje projekte, zasigurno je odlučno doprineo postmodernom epistemološkom preokretu i određivanju „nove strukture osećanja“,² ali to nije podrazumevalo nestanak svakog tipa univerzalizujuće tenzije na temu estetike. Naprotiv. Kada se, posle Drugog svetskog rata, raspao ideološki aparat modernosti pod težinom mača istorije, izvestan tip postmoderne književnosti ostao je tvrdoglavo ušančen u enciklopedijski i univerzalizujući san modernizma – san utopijskog potencijala koji se nekada činio, i još uvek tako izgleda, beskrajan. Nije to bio, međutim, tek novi predlog, već radikalno novo promišljanje retoričkih i kognitivnih strategija iz prošlosti. U postmodernosti, eksplodirao je modernistički enciklopedijski projekat, srušen pod teretom vlastite težine. Ogromna i bezoblična masa podataka koja kontinuirano teče kroz višestruke i sveprožimajuće kanale informisanja, koje su ustanovili novi mediji, učinila je da svaki enciklopedijski pokušaj izgleda istovremeno i titanski pozamašno i suštinski pogrešivo. Postalo je nemoguće posedovati sposobnost da se kontroliše ogromni kvalitet i kvantitet podataka koji kruže, ali pisanje enciklopedijskih dela nikada nije prestalo. Zašto?

¹ Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* [1979], prevod na engleski Geoff Bennington i Brian Massumi, predgovor Fredric Jameson, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1999.

² Raymond L. Williams, *Drama from Ibsen to Brecht*, London, Chatto and Windus, 1968, str. 9.

Pošto se najpre latio sartrovske ideje „totalizacije“ [*totalisation*] – vezane za projekat *Kritike dijalektičkog razuma* – nasuprot savremenom kritičko-filozofskom žargonu koji vidi i pripisuje visoki ideološki rizik³ svim izrazima iz semantičkog polja totalnosti („totalno“, „totalizujuće“, „univerzalno“, „univerzalizujuće“, itd.), Frederik Džejmson je ustanovio postojanje razlike između koncepata „totalnosti“ i „totalizacije“, koji se po njegovom mišljenju često mešaju.⁴ Koliko god se činilo da reč „totalnost“ aludira i na stabilni sistem istine i na instituciju privilegovane tačke gledišta u odnosu na stvarno, termin „totalizacija“ se, nasuprot tome (i izvan svog specifičnog značenja u filozofiji Žana Pola Sartra),⁵ konceptualno smešta unutar verifikacije njihove nemogućnosti i neželjenosti. „Totalizacija“ se odnosi na proces „rezimiranja“⁶ postojećeg, proces koji se vodi iz intrinzično parcijalne perspektive, kojoj nedostaju pretenzije ka homogenizaciji. Takva tenzija postaje utoliko intenzivnija ukoliko moderna i postmoderna individua više obelodanjuje njenu krhkost, a za svet se ispostavlja da je složen i neprobojan pred njenim željama – ona je u srži modernističkog i postmodernističkog enciklopedizma.

Ako Džejmsonovu razliku izrazimo preko specifične refleksije o enciklopedijskoj formi, videćemo gomilu suprotnosti (originalno/izvedeno, centar/periferija, autokratija/demokratija, itd.) koje se zgušnjavaju oko fundamentalne dijade totalnost/totalizacija, sa suprotnošću zatvorenost/otvorenost koja određuje teoretske krajnosti zapadnog enciklopedizma, pri čemu Đerđ Lukač⁷ i Sartr predstavljaju paradoksalna božanstva enciklopedizma antičkog epa, odnosno enciklopedizma proze u dvadesetom veku. Bila bi to zanosna racionalizacija jednog dugovekog fenomena, koja međutim odaje fatalnu privlačnost teorije prema moći modela binarne logike. Činjenica da enciklopedijski eksperimenti u prozi dvadesetog veka, od Džojsovog *Uliksa* do *Beskrajne lakrdije* Dejvida Fostera Volasa⁸ nemaju za cilj određivanje i veličanje zajedničkog sistema vrednosti i znanja u apsolutnim terminima – za razliku od Homerovih epova ili Hesiodovog didaktičkog speva – ne znači da su oni oslobođeni ideoloških rizika inherentnih svakom totalizujućem estetskom projektu. U meri u kojoj je moguće naglasiti proces, dinamiku ili parcijalnost usvojenog gledišta (totalizacija), a ne predmet reprezentacije (totalnost), ostaje činjenica da je cilj bilo kakvog enciklopedijskog narativa da pruži najširu moguću sintetičku reprezentaciju *totalnosti* stvarnog. U tom slučaju, razlika između enciklopedizma antičkog epa i enciklopedizma proze dvadesetog veka ne leži u preobražaju njene funkcije, nego – kao što ćemo videti – u *umnožavanju* i *diferencijaciji* enciklopedijskih pokušaja.

³ Recimo, Linda Hačion piše: „[...] ‘totalizovati’ ne znači samo učiniti jedinstvenim, nego i ujediniti imajući na umu moć i kontrolu, i kao takav, ovaj termin ukazuje na relacije moći sakrivene iza naših humanističkih i pozitivističkih sistema u kojima se sjedinjuju neslični materijali, bili oni estetski ili naučni“; Linda Hutcheon, *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*, London-New York, Routledge, 1988, str. xi.

⁴ Fredric Jameson, *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*, Durham (NC), Duke University Press, 1991, str. 331-40.

⁵ V. *ibid.*, str. 332-33; Martin Jay, *Marxism and Totality: The Adventures of a Concept from Lukács to Habermas*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1984, str. 331-60.

⁶ Jameson, *Postmodernism*, str. 332.

⁷ O konceptu „totalnosti“ u Lukačovoj filozofiji, v. Jay, *Marxism and Totality*, стр. 21-127.

⁸ David Foster Wallace, *Infinite Jest* [1996], predgovor Dave Eggers, New York, Back Bay/Little, 2006.

Čini se da ideološki rizici vezani za koncept „totalnosti“ bivaju posebno umanjeni unutar pluralne ekologije savremenog enciklopedizma. To, međutim, ne bi trebalo da baci u zasenak ni fundamentalne razloge za dugogodišnje trajanje enciklopedijske tenzije, ni simboličku blizinu modernističkih i postmodernističkih enciklopedijskih formi antičkom epu. Tumačeći reči junaka iz *Doktora Živaga* Borisa Pasternaka⁹ i odlomak iz eseja *Evolucija i brikolaž* Fransoa Žakoba,¹⁰ Franko Moreti piše:

...fizika nikada neće zameniti Hesioda, jer se ona ne suočava sa istim pitanjima. I vice versa: dokle god se oseća potreba za „jedinственим pogledom na svet“, moderna nauka će morati da popusti pred onim „sistemima koji se primenjuju na sve... i daju odgovor na sva pitanja“.¹¹

Pisanje enciklopedijske proze podudara se sa žudnjom da se svet oslika u jednom dahu, otelotvorujući oholu žudnju konceptualne dominacije nad stvarnim koja biva sve snažnija i nedostižnija što je složenija i neuhvatljivija – žudnjom koja pušta korene u drevnim sintetičkim, totalizujućim ambicijama epa, počevši upravo od Homera i Hesioda, žudnjom koju nauka nikada neće moći da zadovolji zbog svoje strukturalne iscepanosti.

Iako je kriza velikih pripovesti modernizma učinila nastajući svet hiperkompleksnim i multicentričnim, književnost je očajnički prigrllila sve veće, beskrajne enciklopedijske projekte, kojima je neizbežno namenjena sudbina parcijalnosti i nedovršenosti. Homerove enciklopedijske ambicije doista izgledaju usko kada se uporede sa Džojsovim, baš kao što i enciklopedijske ambicije *Uliksa* doslovno blede pred Gedisovim *Priznanjima* i Pinčonovom *Dugom gravitacije*. Što je svet složeniji, veći su i naponi da se on reprezentuje i znanje neophodno za pokušaj sinteze. Ipak, ni u jednom trenutku to nije odvrćalo bujanje enciklopedijskih dela u književnosti Zapada. Sasvim je moguće da pisanje enciklopedijske proze nikada neće prestati jer je ono udruženo sa dubokom i neutaživom potrebom da se širi iluzija mogućnosti stvaranja poretka, a samim tim i kontrolisanja haosa egzistencije. Uprkos onome što bi rekao Liotar, nadolaskom postmodernizma nisu završeni svi veliki narativi. Barem ne na estetskom nivou.

Još od klasične rasprave Nortropa Fraja,¹² početkom sedamdesetih godina, bilo je nekoliko pokušaja da se ustanovi teorija enciklopedizma, i svi su oni bili usmereni u pravcu

⁹ „Shvatio sam zašto je ovo toliko mrtvo, toliko nepodnošljivo i izveštačeno, čak i kada to nađete u *Faustu*. Čitava stvar je prenemaganje, niko za to nije istinski zainteresovan. Moderan čovek za takvim nečim nema potrebe. Kada je zbunjen pred misterijama univerzuma, on se okreće fizici, a ne Hesiodovim heksametrima“ (navedeno prema: Franco Moretti, *Modern Epic: The World-System from Goethe to García Márquez* [1994], prev. Quintin Hoare, London, Verso, 1996, str. 37).

¹⁰ „Ispostavlja se, međutim, da je visoka cena koja se plaća za ovaj naučni pogled. Ona se, više nego ikad, sastoji u odricanju od jedinstvenog pogleda na svet [...] Većina drugih sistema – mitsko, magijsko ili religiozno objašnjenje – jeste najčešće sveobuhvatna. Primenjivi su u svakoj sferi. Daju odgovor na sva moguća pitanja [...] Nauka drugačije postupa [...] U stvari, može se odrediti da je moderna nauka nastala onoga časa kada su uopštena pitanja, poput: ‘Kako je stvoren univerzum?’ zamenjena konkretnim pitanjima, kao što su: ‘Kako pada kamen? Kako voda teče kroz cev?’“ (navedeno prema: Franco Moretti, *Modern Epic*, str. 37).

¹¹ Moretti, *Modern Epic*, str. 38.

¹² Northrop Frye, *Anatomy of Criticism: Four Essays* [1957], predgovor Harold Bloom, Princeton (NJ), Princeton University Press, 2000, str. 315–26.

njegovog identifikovanja kao originalnog žanra, svojstvenog književnom modernizmu kao takvom. Posebno bih ukazao na teorije „enciklopedijskog narativa“ Edvarda Mendelzona i „enciklopedijskog romana“ Stivena Dž. Berna.¹³ Počnimo od Berna.

U delima Gistava Flobera, čuveni san o pisanju romana ni o čemu, koji bi jedino uporište imao u unutrašnjoj snazi i koherentnosti vlastitog stila,¹⁴ koegzistira sa jednim od najimpresivnijih napora u književnosti Zapada da se, nasuprot tome, napiše knjiga o svemu, *Bouvard et Pécuchet*: dve suprotstavljene tendencije koje su nosile težak teret u određivanju modernističke estetike – estetike koja nije toliko uniformna ili monocentrična, kao što se često tvrdi,¹⁵ nego je u najmanju ruku bipolarna, ako ne i policentrična, koju presecaju radikalno suprotstavljene tenzije. Na toj osnovi, Bern izlaže razvoj enciklopedijskog romana, žanra koji počinje knjigom *Bouvard et Pécuchet*, prolazi kroz modernizam (*Uliks*, posebno) i otvara se u postmodernizam kroz dela Gedisa, stižući do devedesetih godina XX veka i enciklopedijskih eksperimenata Volasa, Zejdi Smit, Evana Dare i Pauersa.¹⁶

Enciklopedijski modus suštinski određuju dva svojstva: 1) enciklopedizam, i 2) metaenciklopedizam, ili refleksija o samom enciklopedizmu. Prilično je to uzak i autoreferencijalni narativni žanr, ali po sebi to ne predstavlja problem pošto je u modernoj i postmodernoj književnosti bilo i drugih, podjednako autoreferencijalnih i tematski omeđenih romanesknh žanrova – dovoljno je samo imati na umu metafikciju.¹⁷ Uključujući tu i Berna. Međutim, problematično bi bilo uvrstiti prozu Pinčona, Dona DeLila, Volasa i Z. Smit u mršavu kategoriju „enciklopedijskog romana“. U romanima ovih autora, koji su većinom *maksimalistički romani*,¹⁸ ima daleko više od prostog enciklopedizma. Da ne spominjemo da je metaenciklopedijska komponenta, osim u nekoliko slučajeva, u ovim romanima praktično nepostojeća ili potpuno marginalna. U *Dugi gravitacije*, dok se Slotrop potuca po Zoni u potrazi za misterioznim S-Gerät, okreće se špijunu Semjavinu, s kojim vodi sledeći razgovor:

„[...] Nego, znaš šta?“
„Pusti me da pogađam.“

¹³ Edward Mendelson, „Encyclopedic Narratives: From Dante to Pynchon“, *Modern Language Notes*, 91, 1976, str. 1267–75; Stephen J. Burn, „The Collapse of Everything: William Gaddis and the Encyclopedic Novel“, *Paper Empire: William Gaddis and the World System*, ur. Joseph Tabbi i Rone Shavers, predgovor Tabbi, Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2007, str. 46–62.

¹⁴ 16. januara 1852, Flober piše Luiz Kolet: „Ono što meni izgleda lepo, ono što bih voleo da pišem, jeste knjiga ni o čemu, knjiga koja ne bi zavisila ni od čega spoljašnjeg, koju bi držala unutrašnja snaga vlastitog stila, baš kao što i Zemlji, koja lebdi u ništavilu, ne treba ništa spolja da je podupre, knjiga koja skoro da ne bi ni imala temu, ili bi tema bila skoro nevidljiva, ako je tako nešto moguće.“ Gustave Flaubert, *The Letters of Gustave Flaubert: 1830–1857*, ur. i prev. Francis Steegmuller, tom 1, Cambridge (MA), Harvard University Press, 1980, str. 154.

¹⁵ B. Andreas Huyssen, *After the Great Divide: Modernism, Mass Culture, Postmodernism* [1986], Basingstoke, Macmillan, 1988, str. 54.

¹⁶ B. Burn, „The Collapse of Everything“, str. 46–67.

¹⁷ B. Patricia Waugh, *Metafiction: The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction*, London-New York, Routledge, 1984, str. 21–62.

¹⁸ Raspravu o maksimalističkom romanu vidi u: Stefano Ercolino, „The Maximalist Novel“, *Comparative Literature*, 64 (3), 2012, str. 241–56; *The Maximalist Novel: From Thomas Pynchon's Gravity's Rainbow to Roberto Bolaño's 2666*, prev. Albert J. Sbragia, London-New York, Bloomsbury, 2014 (u štampi).

Tragičan uzdah. „Informacija. Šta fali travi i ženama? Zar je ikome čudno što je svet poludeo, kada se ispostavlja da je informacija jedini stvarni medijum razmene?“¹⁹

Ovo je zasigurno interesantan odlomak iz razgovora koji dobro ilustruje pažnju koju Pinčon pridaje informaciji i njenoj kontroli,²⁰ ali to je periferno za pripovedanje – posle ove epizode, nema direktnog povratka na temu. Idući je kratak da bi omogućio da se nešto kaže o istinitoj i pravoj refleksiji o enciklopedijskoj formi. Nakratko ću se vratiti Bernu i njegovom enciklopedijskom romanu, ali najpre da ispitamo „enciklopedijski narativ“ kako ga određuje Edvard Mendelson.

Mendelson je smatrao enciklopedijski narativ za najvažniji žanr, ekskluzivno vezan za književnost Zapada i ustanovio je niz kriterijuma po kojima se narativi mogu, ili ne mogu, smatrati takvim: oni moraju predstavljati izobilnu sinegdohu znanja stvorenog u određenoj kulturi, pružajući sažetak barem jedne nauke ili tehnologije; promišljaju višestrukost žanrova i književnih stilova; upućuju na druge grane umetnosti izvan književnosti; rekonstruišu istoriju jezika; i još, posebno ovo, zauzimaju središnji položaj u književnom korpusu kojem pripadaju. Ovo je popularna kategorizacija u teoretskoj definiciji književnog enciklopedizma, koja se takođe nalazi u osnovi Moretijeve kategorije „svetskog teksta“.²¹ Pojavljuju se, međutim, dva problema u vezi sa Mendelsonovim predlogom da se enciklopedijski narativ smatra žanrom: 1) teoretska krutost njegove konceptualizacije, i 2) zahtev za centralnošću kulture u datim delima. Uzevši u obzir nepreglednost sinegdohalne reprezentacije date kulture, ostaje činjenica da jedan roman, da bi se zvao enciklopedijskim, ne mora nužno da rekonstruiše istoriju jezika, da upućuje na druge grane umetnosti izvan književnosti, da raspravlja o određenoj nauci ili tehnologiji, niti da se *istovremeno* služi višestrukim stilovima. Niti mora da zauzima središnje mesto u kulturi u kojoj je stvoren, pri čemu je koncept „središnjeg položaja u kulturi“ očigledno istorijski uslovljen – suviše deluje prisećanje da čak ni Danteova *Božanstvena komedija* vekovima nije čak ni minimalno uživala središnji položaj u italijanskoj književnosti.

Mendelsonova ideja – da data kultura, postavši svesna sebe i vlastitih sredstava, u jednom trenutku stvara enciklopedijskog autora, čije se delo na isti način smatra „svetim tekstem“²² i kao takvo ono postaje predmet beskrajnog broja tumačenja – problematičnija je nego što to izgleda na prvi pogled.²³ Iako šest enciklopedijskih narativa koje analizira Mendelson (Danteova *Božanstvena komedija*, Servantesov *Don Kihot*, Rableov *Gargantua i Pantagruel*, Geteov *Faust*, Melvilov *Mobi Dik* i Džojsov *Uliks*) u izvesnoj meri zauzimaju središnji položaj u datim kulturama i nepodeljenu pažnju kritičara – „rutinizaciju harizme“²⁴ – stvari postaju složenije kada se dođe do poslednjeg dela o kojem raspravlja Mendelson,

¹⁹ Thomas Pynchon, *Gravity's Rainbow* [1973], London, Vintage, 2000, str. 307.

²⁰ V. Thomas Pynchon, "Is It O. K. to Be a Luddite?", *New York Times Book Review*, 28. oktobar 1984; John Johnston, *Information Multiplicity: American Fiction in the Age of Media Saturation*, Baltimore-London, The Johns Hopkins University Press, 1998, str. 61–96.

²¹ Moretti, *Modern Epic*, str. 4.

²² *Ibid.*

²³ Mendelson, "Encyclopedic Narratives", str. 1268.

²⁴ Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* [1922], ur. Guenther Roth i Claus Wittich, tom 1, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1978, str. 246–49.

do Pinčonove *Duge gravitacije*.²⁵ Ne oduzimajući ništa od Pinčonovog romana, koji je neporecivo jedno od najreprezentativnijih dela u književnosti Zapada iz druge polovine dvadesetog veka i zasigurno zaslužuje da bude u kanonu književnog postmodernizma, objektivno je teško iznositi tvrdnje o njegovom središnjem mestu u savremenom književnom korpusu. To pitanje je dosta nezgodno. Ako je *Duga gravitacije* roman na koji se s lakoćom može prikačiti etiketa „postmodernizma“, da li smo sigurni da je isti slučaj i sa njegovim direktnim suparnicima u nadmetanju za „središnje mesto u kulturi“, odnosno, sa DeLilovim *Podzemljem*²⁶ i Volasovom *Beskrajnom lakrdijom*? Postoji, barem, izvesna sumnja po ovom pitanju. Ili bi, pre, trebalo da se saglasimo oko toga šta se tačno smatra „postmodernističkim“, imajući na umu da je to složen fenomen sa mnogo duša – što uistinu i jeste. Da ne spominjemo i da tumačenje Pinčonovog romana bleedi pred tumačenjima *Božanstvene komedije* i *Fausta*, pa čak i *Uliksa*. Moglo bi se prigovoriti da je to samo pitanje vremena, ali ne, nije reč samo o tome.

Teško je pojedinačnom postmodernom enciklopedijskom romanu da teži ka (relativno) središnjem mestu koje u svojim književnim sistemima uživaju Dante, Gete ili Melvil, pošto danas ima *previše* enciklopedijskih romana. *Duga gravitacije* nije neosporno dominantan roman u decenijama i decenijama istorije književnosti – i pre i posle te knjige, izlazili su Gedisovi romani, *Beskrajna lakrdija* i *Podzemlje*, koji s lakoćom mogu da se bore za primat. I to ako bismo se ograničili samo na severnoameričku književnost. Savremeni književni sistem je previše fragmentisan da bi dopustio da se govori o nekom centru, budući da je konfigurisan više kao policentrični, nestalni prostor, u kojem je enciklopedijska tenzija zasigurno prisutna. Dakle, situacija je takva da nijedan roman ne može više težiti da u datoj kulturi bude sveti tekst, pošto postoje brojni drugi tekstovi sa istom težnjom, toliko mnogobrojni da danas praktično ništa ne ostaje sveto – ako smatramo da svetost, naravno, obitava u jedinstvenosti.²⁷

Suština enciklopedizma jeste u konstrukciji ogromne i heterogene sinegdohe specifičnih istorijskih i kognitivnih konteksta. Zasigurno nije dovoljno da se roman bavi određenom granom nauke ili tehnike da bi bio određen kao enciklopedijski roman. Na primer, u *Američkoj pastorali* Filipa Rota,²⁸ pripovedač dugo razglaba o proizvodnji damskih rukavica. Od štavljena kože do distribucije gotovih proizvoda, čitalac se potanko informiše o procesu proizvodnje rukavice; ipak, *Američka pastorala* se ne može posmatrati kao enciklopedijsko delo. Iako u tom romanu postoje čak dva važna sastojka enciklopedijske proze: detaljan opis jedne tehnike i reprezentacija prilično širokog preseka jednog društva – tačnije, američkog društva u drugoj polovini dvadesetog veka, koja se čita kroz nadolazak postindustrijske ekonomije i dramatične kontraste koje je prouzrokovao rat u Vijetnamu (s tragičnim posledicama po život Šveđanina). Ipak, Rotov roman je sličniji grandioznoj *fresci* jedne epohe nego enciklopedijskom delu. U stvari, u ovom romanu nedostaju dva fundamentalna elementa, svojstvena svakoj enciklopedijskoj naraciji: *sinteza* i *heterogenost*.

²⁵ V. takođe Edward Mendelson, „Gravity’s Encyclopedia“, *Mindful Pleasures: Essays on Thomas Pynchon*, ur. George Levine i David Leverence, Boston, Little, 1976, str. 161–95.

²⁶ Don DeLillo, *Underworld*, New York, Scribner, 1997.

²⁷ Burn, „The Collapse of Everything“, str. 50.

²⁸ Philip Roth, *American Pastoral* [1997], New York, Vintage, 1998.

Enciklopedijsko znanje je, po definiciji, heterogeno znanje. Odrednicâ koje sačinjavaju enciklopediju ima mnogo, baš kao i obuhvaćenih polja znanja, što podrazumeva i izvesnu konciznost u enciklopedijskom izlaganju. Recimo, u remek-delu Roberta Bolanja, *2666*,²⁹ taksonomska opsesija Hansa Rajtera algama oličenje je borbe za sintezu i heterogenost koja je svojstvena enciklopedijama. Budući da enciklopedijska dela nisu naučni traktati, bilo bi nezamislivo opisati sve aspekte neke discipline u bilo kojoj od njih. Umesto toga, uvek se predstavlja delimična sinteza jedne oblasti znanja; sinegdoha koja se odnosi na specifični segment takvog znanja, kao u romanu *2666*, u kojem je opis *Leathesiae difformis* signalizira *sinegdohalni* odnos prema morskoj biologiji kao celini.

Čini se da književni enciklopedizam zaista ima neku vrstu *fetišističkog* karaktera. Detalj se apsolutizuje i on postaje zamena za totalnost, prema kojoj postoji bolna žudnja, uz svest da ju je nemoguće dostići. A upravo ovakva tenzija nedostaje u *Američkoj pastorali*. Posle čitanja Rotovog romana, verovatno smo saznali sve o proizvodnji damskih rukavica. Odnosno, pružena informacija nije sintetička, nego opsežna. Isto tako, *Američka pastorala* ne nudi širok opseg znanja: osim proizvodnje rukavica, nema prostora za znanje izvan onoga čime se roman tradicionalno bavi. A u enciklopedijskoj prozi je, nasuprot tome, enciklopedijski ton usmeren ka veoma različitim formama znanja.

U gusto pisanom eseju posvećenom prozi Pauersa, Vilijama T. Volmana i Volasa, Tom Lekler preispituje specifičnost naučnog znanja, koje kipti sa stranica romana ovih autora.³⁰ U pripovedanju Pauersa, Volmana i Volasa, Lekler je otkrio dominaciju bioloških nauka nad fizikom i matematikom, kojih nasuprot tome ima u izobilju u Pinčonovoj *Dugi gravitacije* (koga Lekler posmatra kao prvog američkog pisca koji matematiku i grane fizike smatra za privilegovane sagovornike unutar književnog diskursa).³¹ Time je istakao činjenicu da, zahvaljujući Pinčonu, bujanje naučnog znanja u američkoj prozi dvadesetog veka posle Drugog svetskog rata jeste ključno u razumevanju inovativne uloge koju je Pinčon odigrao u konstruisanju postmodernog književnog kanona. Lekler je toga bio savršeno svestan i pokazao je kako su autori iz generacije bliske Pinčonovoj bili pod njegovim snažnim i direktnim uticajem u korišćenju intertekstualnosti, koja je po pravilu strana književnosti: od DeLilovog romana *Ratnerova zvezda* (*Ratner's Star*) do *Javnog spaljivanja* (*The Public Burning*) Roberta Kuvera i *PISAMA (LETTERS)* Džona Barta.³²

Ipak, koliko god Leklerova teza delovala ubedljivo kada je reč o Pauersovoj *The Gold Bug Variations*³³ i Volmanovoj knjizi *Vi, svetli uzneseni anđeli* (*You Bright and Risen Angels*), bilo kakva generalizacija o navodno specifičnom karakteru enciklopedizma romana poput *Beskrajne lakrdije* – romana koji obuhvata neizmerno enciklopedijsko znanje, koje se nika-ko ne može svesti samo na biološke nauke – mogla bi da odvede u pogrešan smer. To, međutim, ne znači da tematsko mapiranje postmodernističkog enciklopedizma nije korisno, niti poželjno – upravo suprotno od toga. Ali koliko god sužavali značenje postmodernističkog

²⁹ Roberto Bolaño, *2666* [2004], Barcelona, Anagrama, 2008.

³⁰ Tom LeClair, "The Prodigious Fiction of Richard Powers, William Vollmann, and David Foster Wallace", *Critique*, 38 (1), 1996, str. 12–37.

³¹ *Ibid.*, str. 13.

³² *Ibid.*

³³ Richard Powers, *The Gold Bug Variations* [1991], New York, HarperPerennial, 1992.

enciklopedizma, kao što čini Lekler, do izbora koji čini određeni autor (a taj izbor je navodno utemeljen na višestrukim i suprotstavljenim epistemološkim premisama), utrkivanje sa konkretnim granama naučnog znanja nosi sa sobom rizik od reduktivnosti.

Nemoguće je apriori ustanoviti niz svojstava po kojima bi se, manje ili više legitimno, neki roman mogao odrediti kao enciklopedijski, pošto se enciklopedizam *ne može* poistovetiti sa nekim književnim žanrom, niti se nekome može pripisati. Bilo da se radi o Bernovom enciklopedijskom romanu ili Mendelsonovom enciklopedijskom narativu, pred nama se ne nalaze žanrovi, nego specifični *modalitet* reprezentacije. Drugim rečima, imamo posla sa *enciklopedijskim modusom*, koji možemo odrediti kao određeni *estetski* i *kognitivni* stav koji se sastoji iz manje ili više uzvišene i *totalizujuće* narativne tenzije u smeru sintetičke reprezentacije stvarnosti i heterogenih domena znanja, u velikoj meri prenosive na hibridizaciju enciklopedijske proze sa antičkim epom. Ta hibridizacija je već prisutna u remekdelima književnog modernizma, poput *Uliksa* i *Čoveka bez svojstava* (*Der Mann ohne Eigenschaften*) Roberta Muzila – dva teksta koji se mogu ubrojiti u najneposrednije narativne prethodnike postmodernog enciklopedijskog eksperimentalizma.

Ukratko, enciklopedizam ni na koji način nije autoreferencijalni cilj enciklopedijske proze, kao što to Berns predstavlja, nego je on *instrument* u pokušaju da se zadovolji večita sintetičko-totalizujuća ambicija književnosti – ambicija koja ima koren u epu. Manje je važno kako se ova tenzija manifestuje i artikuliše u pojedinačnom delu kada se određuje da li takva tenzija u njemu postoji. Naravno, ostavivši po strani središnjost kulture, svojstva koja određuju Mendelsonov enciklopedijski narativ, ako su zajedno prisutna u određenom delu, bez sumnje ga određuju kao enciklopedijsko. To, međutim, nije uvek slučaj. Ne mora da postoji samo pojedinačni oblik enciklopedizma – njegovi oblici su zaista višestruki.

***La chiesa è così vecchia che le vibrazioni, capisce,
potrebbero essere pericolose***³⁴

Italo Kalvino je isticao kako je želja da se pišu enciklopedijska dela jedna od najvećih težnji modernizma³⁵ (najblistaviji primeri za to su dela Džojisa, Ezre Paunda, Muzila i Džona Dos Pasosa) – težnja koja je bila eksplicitna već u Foberovom nedovršenom remek-delu,³⁶ *Bouvard et Pécuchet*, i toliko očigledna da su mnogi ukazivali na nju kao na dominantnu tendenciju književnog modernizma. Majkl A. Bernstin je na nju, recimo, upućivao da bi potkrepio suprotstavljenost između modernizma i postmodernizma, pri čemu bi enciklopedizam velikih modernističkih remek-dela bio nemoguć unutar postmodernog kulturnog horizonta, nad kojim dominira liotarovski zalazak velikih narativa.³⁷ Ovo je, u najmanju ruku, sporna tvrdnja i ovde ću se potruditi da pokažem zašto je to tako.

³⁴ William Gaddis, *The Recognitions* [1955], uvod: William H. Gass, Harmondsworth, Penguin, 1993, str. 955.

³⁵ Italo Calvino, *Six Memos for the Next Millennium* [1988], prev. Patrick Creagh, London, Vintage-Random, 1996, str. 113–17.

³⁶ Džojis se, konkretno, pozivao na Foberov projekat u vezi sa *Fineganovim bdenjem*. V. James Joyce, *Selected Letters of James Joyce*, ur. Richard Ellmann, London, Faber, 1975, str. 271.

³⁷ Michael A. Bernstein, "Making Modernist Masterpieces", *Modernism/Modernity*, 5 (3), 1998, str. 1–17.

Počnimo detaljnom raspravom o nekim od najznačajnijih primera iz modernističkog i postmodernističkog enciklopedizma (rasprava koja je jednim delom zasnovana na nekoliko tekstova o kojima se raspravljalo i na nekolicini aluzija prisutnih u Bernovoj dobro dokumentovanoj analizi, ali koje su, u skladu sa do sada rečenim, utemeljene na drugačijim teoretskim pretpostavkama), u nadi da ćemo jasno i artikulirano, premda neizbežno delimično i nepotpuno, predstaviti njegove glavne okvire. Počnimo sa *Ulikom*.

Enciklopedizam *Uliksa* je činjenica oko koje se svi slažu. Ukorenjen je u otuđujućoj i dramatičnoj percepciji fragmentisanog društva i urbane strukture u Evropi i Dublinu na početku dvadesetog veka, u reakciji po kojoj se enciklopedizam mora smatrati nemogućim pokušajem objedinjavanja. Sam Džojcs je enciklopedijske ambicije *Uliksa* sažeo elokventnim i pomalo ironičnim rečima: „[...] da toliko potpuno predstavi sliku Dablina da se može rekonstruisati na osnovu mojih knjiga kada bi jednoga dana iznenada bio zbrisan sa zemlje.“³⁸ Ovo je enciklopedizam koji se rodio kao odgovor na trenutnu i neizvesnu pretnju razaranja; enciklopedizam koji se predstavlja kao poslednji bedem pred apokalipsom. Enciklopedizam koji cilja da konstruiše veliki *arhiv* u kojem bi se pred katastrofom sačuvalo znanje i koji bi omogućio rekonstrukciju sveta posle hipotetičke kataklizme. Prema tome, pisanje enciklopedijskog dela je ne samo moguće, nego je to i *nužnost*, čime se ono kvalifikuje kao jaka utopistička operacija. Paradigmatičan primer je Blumova biblioteka, sastavljena iz „nekoliko naopačke okrenutih knjiga sa svetlucavim naslovima, neuredno i ne po abecednom redu poslaganih na polici“,³⁹ od književnosti do filozofije, od teologije do geografije, od matematike do istorije i biografije:

Tomov poštanski imenik za Dublin, 1886.
Pesnička dela Denis Florens M'Karti [...]
Šekspirova Dela [...]
Savladajte aritmetiku [...]
Tajna istorija dvora Čarlsa II [...]
Dečije sveznanje [...]
Naši dečaćki dani Vilijama O'Brajena [...]
Spinozine misli [...]
Istorija neba ser Roberta Bola [...]
Elisova Tri putovanja na Madagaskar [...]
Prepiska Stark-Manro, od A. Konana Dojla [...]
Putovanja po Kini od „Vijatora“ [...]
Filozofija Talmuda [...]
Lokartov Napoleonov život [...]
Soll und Haben, od Gustava Frajtaga [...]
Hozijerova Istorija rusko-turskog rata [...]
Lorens Blumfeld u Irskoj od Vilijama Alingama [...]
Astronomski priručnik [...]
Hristov tajni život [...]
Stazom Sunca [...]

³⁸ Navedeno prema: Frank Budgen, *James Joyce and the Making of Ulysses and Other Writings*, uвод: Clive Hart, London, Oxford University Press, 1972, str. 69.

³⁹ Džeјms Džojcs, *Uliks* [1922], prevod na srpski: Zoran Paunović, CID (Podgorica: 2001), str. 677.

Fizička snaga i kako je steći od Judžina Sendova [...]

Ukratko ali jasno, elementi geometrije, napisao na francuskom F. Ignat Pardi [...] ⁴⁰

To je biblioteka sastavljena iz samo dvadeset i dve knjige, ali njenu raznovrsnost i strukturalnu centralnost u složenoj arhitekturi *Uliksa* nagoveštava već samo njeno umetanje i opis u poglavlju „Itaka“, pretposljednem poglavlju trećeg dela i najotvorenijem prema heterogenim enciklopedijskim slikama koje je trebalo da, prema spisku analogija koje je pripremio Džojls, konstruišu skelet njegovog dela. ⁴¹

Nasuprot tome, u Gedisovim *Priznanjima* stvari se značajno menjaju. Bujanje enciklopedijskog materijala praćeno je dubokom refleksijom o tome kroz objavu nemogućnosti zamišljanja, u sadašnjem vremenu, umetničkog dela u kojem se promišlja totalnost ljudskog znanja, čime se obznanjuje kraj srednjovekovnog enciklopedijskog sna o kojem je govorio Ričard Jeo. ⁴² Takav san je bio moguć u srednjem veku pošto su enciklopedije tada bile ograničene na stvarnost predodređenu Bogom, stvarnost koja se mogla katalogizovati i spoznati, budući da se opažala unutar stabilnih teoloških okvira koji su garantovali njenu jedinstvenost. ⁴³ Ova vizija je dospela u krizu početkom sedamnaestog veka, uz sve veću specijalizaciju i umnožavanje znanja koje se odigravalo, posebno u polju nauke. Pojedincu od tada postaje sve teže da ovlada znanjem u svetu koji se, možda po prvi put, predstavlja izvanredno kompleksnim. Enciklopedije više ne piše jedan autor, kao u Srednjem veku, one su plod saradnje više pojedinaca. Upravo to beše slučaj sa prvom enciklopedijom u modernom dobu, čuvenom *Encyclopédie* Denija Didroa i Žana Batista le Rona d'Alamberta, nastale i novorođene svesti o fragmentarnoj prirodi znanja i nemogućnosti njegove organske sinteze unutar jednog čoveka. Posebno je D'Alamber smatrao da je njegova enciklopedija „utočište“ ⁴⁴ sposobno da se u njemu očuva znanje pred zubom vremena i političkih i društvenih previranja. Istu nameru pronalazimo u osnovi *Uliksovog* enciklopedizma – romana na osnovu koga bi Dablin mogao da se rekonstruiše ako jednoga dana bude razoren. Moderna enciklopedija se tako još od samih korena povezuje sa nesavladivim osećajem nadolazeće katastrofe, pa nastaje kao reakcija na to i zbog toga. Uza sve razlike nastale zbog različitih priroda ova dva dela, bilo da se radi o *Encyclopédie* ili o *Uliksu*, vrednost i korisnost enciklopedijskog projekta je izvan svake rasprave: enciklopedizam je koristan jer on štiti milenijumsko znanstveno nasleđe čovečanstva.

U *Priznanjima*, suprotstavljenost i tenzija između srednjovekovnog modela enciklopedije i modela iz doba prosvetiteljstva tematizuje se pod okriljem pripovedanja u znaku progresivnog i sve bolnijeg osećaja raspadanja, simbolički uokvirenog između početnih reči i završetka romana. Epigraf iz dela Irineja Lionskog *Adversus Haereses*, „Nihil cavum

⁴⁰ Ibid, str. 677–678.

⁴¹ Burn, „The Collapse of Everything“, str. 53.

⁴² Richard Yeo, *Encyclopaedic Visions: Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, str. 5.

⁴³ William N. West, *Theatres and Encyclopedias in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, str. 22.

⁴⁴ Jean-Baptiste Le Rond D'Alembert, *Preliminary Discourse to the Encyclopedia of Diderot* [1751], prev. Richard N. Schwab i Walter E. Rex, uvod: Schwab, Indianapolis (IN), Bobbs-Merrill, 1963, str. 121.

[vacuum] neque sine signo apud Deum" („U Boga ništa nije ispražnjeno od smisla“) i arhe-tipski i alhemijski simbol uroborosa sa naslovne strane – zmije koja jede vlastiti rep, sim-bolizujući time cikličnost prirode i međusobnu povezanost stvari⁴⁵ – kao da obećava roman u znaku cirkularnosti i potpunosti znanja, čije je otelotvorenje srednjovekovni model enci-klopedije. Takvo obećanje, međutim, postepeno biva osujećeno tokom pripovedanja, da bi na kraju bilo radikalno preokrenuto, smrću Stenlija ispod urušenih zidova crkve u Fene-struli – elokventnog simbola implozije kulturalnog sistema pod vlastitom težinom:

Tamo je on [Stenli] objasnio da je poranio da bi svirao deo koji će da odsvira kasnije, odnosno, objašnjavao je što je bolje mogao, mašući rukama, stranicama partiture, pokazujući na orgulje, na sebe (crvenu leptir-mašnu), pošto sveštenik nije razumeo engleski i obraćao mu se na italijan-skom, neprekidnom bujicom reči dok je vodio Stenlija do klavijature, držeći ga za ruku, a potom i za rame, tako da je Stenli prišao pognute glave, pažljivo prateći reči koje nije razumeo [...]. – Pre-go, fare attenzione, non usi troppo i bassi, le note basse. La chiesa è così vecchia che le vibrazioni, capisce, potrebbero essere pericolose. Per favore non bassi... e non strane combinazioni di note, capisce...

Kada je ostao sâm, pošto je izvukao jedan po jedan registar (jer se to zahtevalo u kompoziciji), Stenli se uspravi na sedištu, zategnu čvor na leptir-mašni i udari prstima u dirke. Oko njega se uskovitla muzika [...]. Zidovi zadrhtaše, ali on nije oklevao. Sve se pomerilo, pa čak i padalo, leb-delo u znak izmirenja.

*Jedini se on našao pod ruševinama, i kasnije je veći deo njegovog dela pronađen, i o njemu se još uvek govori s visokim poštovanjem, iako se ono retko svira.*⁴⁶

Otkriva se da arhitektura građevine ne može da podnese Stenlijevu novu muzičku kom-poziciju. Iako stručnjak za komponovanje i istoriju muzike, on ne može da razume svešte-nika koji ga upozorava na niske tonove i disonancu. Vrtoglavo uvećanje kulturalne entropi-je i krajnja specijalizovanost učinili su da enciklopedijsko ovladavanje znanjem do tada postane potpuno nemoguće jednom pojedincu.⁴⁷ Nalazimo se pred antipodom prosveti-teljstva enciklopedijskog sna *Uliksa* – raspadom enciklopedijske proze. Pod težinom mase podataka koje sadrži i kojima se više ne može upravljati, ona više ne može da se spase pred katastrofom. Raspad je još očigledniji u Gedisovom poslednjem, posthumno objavljenom romanu *Agape, agape*,⁴⁸ čije je pripovedačko i simboličko jezgro sujetni i nedovršeni po-kušaj autora obolelog od neizlečive bolesti da sredi beleške i enciklopedijske odrednice koje su se nagomilale tokom života.

Ipak, enciklopedijskoj ambiciji zapadnog pripovedanja, koja u Gedisovom delu – smešte-nom na nejasnoj vododelnici modernizma i postmodernizma – hita ka sigurnom brodolo-mu, u postmodernizmu se obnavlja život, počevši od Pinčonovih romana i, posebno, *Duge gravitacije*. U ovom slučaju, enciklopedijska interesovanja pisca protežu se preko najraznovr-snijih polja znanja: od statistike do aeronautike, od fizike do industrijske hemije, od makro-

⁴⁵ Stephen Moore, *A Reader's Guide to William Gaddis's The Recognitions* [1982], Lincoln, University of Nebraska Press, 1995, str. 7.

⁴⁶ Gaddis, *The Recognitions*, str. 955–56.

⁴⁷ Burn, "The Collapse of Everything", str. 57.

⁴⁸ William Gaddis, *Agape Agape*, awd. Joseph Tabbi, New York, Viking, 2002.

ekonomije do mitologije. Pinčonov enciklopedizam je toliko upadljiv, toliko kapilarno prožima pripovedanje da poprima rekreativni, *hiperbolički* karakter, otkrivajući na kraju histerični nihilizam koji često prati pokušaje da se napiše enciklopedijska proza u postmodernizmu. Da ne spominjemo tipično postmodernističke epistemološke neizvesnosti, koji bi trebalo da budu maskirane „inflacijom diskursa“⁴⁹ u *Dugi gravitacije*. Bila bi to ko zna koja potvrda onoga što je Fraj pisao o zapadnoj enciklopedijskoj tradiciji, kada je tvrdio da ona uživa izvesni kontinuitet u formi satire i ironije.⁵⁰ Takvu tezu uistinu potvrđuju promisljivi uspjesi postmodernog književnog enciklopedizma, koji se povremeno teatralno ismeva – kao, recimo, u *Dugi gravitacije*, u studiji erekcije Slotropovog penisa tokom eksperimenta doktora Džamfa iz bihejvioralne psihologije, ili kvaziintegralnom računu napisanom na zidovima broda-toaleta *Rücksichtslos*:

51

$$\int \frac{1}{(\text{cabin})} d(\text{cabin}) = \log \text{cabin} + c = \text{houseboat}$$

U ovom pogledu, Moreti tvrdi da je upravo u ironiji očuvan dah izvesnog enciklopedizma:

*Pretvaranje enciklopedizma u farsu, umesto osnivanja neke nove forme, jeste način da se izbegne promašaj. To je znak velike inteligencije – ali neslobodne inteligencije, koja je sebi zadala nemogući zadatak i crnči pod ogromnim pritiskom istorije. U tom pogledu, potpuno je opravdan epitet rujanja koji je poput senke pratio Fausta i sve potom. Sva ostala remek-dela, nesumnjivo. Ali nesavršena remek-dela.*⁵²

No, iako u *Dugi gravitacije* enciklopedizam često pokazuje farsični karakter, on i dalje ostaje enciklopedizam. U stvari, teško da je ikome važno da li je u doba postmodernizma moguće pisati enciklopedijska dela – enciklopedijska dela se pišu uprkos svemu. A to se dešava baš zato što enciklopedijska ambicija otelotvoruje prastaru estetsku utopiju, koja nesumnjivo nikada neće prestati da snažno fascinira zapadnu književnost: da ona reprezentuje *totalitet* stvarnosti.

Kao što piše Moreti, rujanje je zasigurno posledica „ogromnog pritiska istorije“ i svesti da živimo u epohi u kojoj je sintetičko, totalizujuće znanje potpuno nemoguće; ali ipak, i dalje postoji ta neodoljiva potreba da se u tome pokuša, koja u dvadesetom veku kao da dostiže vrhunac. U toj meri da u Pauersovoj *Galateji 2.2*, novom pisanju mita o Pigmalionu i idealnom za zaključenje ove rasprave, pronalazimo novi početak enciklopedijskog projekta posle njegovog apokaliptičnog raspadanja u delima Gedisa i ludičko-nihilističke konotacije koju on poprima u *Dugi gravitacije*. Ono što *Galateja 2.2* nagoveštava jeste pisanje enciklopedije „informatičkog doba“.⁵³ To je enciklopedija koja je u Pauersovim *Gold Bag*

⁴⁹ Charles Newman, *The Post-Modern Aura: The Act of Fiction in an Age of Inflation*, uvod: Gerald Graff, Evanston (IL), Northwestern University Press, 1985, str. 6–14.

⁵⁰ Frye, *Anatomy of Criticism*, str. 322.

⁵¹ Pynchon, *Gravity's Rainbow*, str. 534.

⁵² Moretti, *Modern Epic*, str. 39.

⁵³ Richard Powers, *Galatea 2.2*, New York, Farrar, 1995, str. 215.

varijacijama (kao i u *Uliksu*) otelotvorena u slici biblioteke. Biblioteka se još jednom uzima kao simbol enciklopedijskog pamćenja, makar to ne bilo više u obliku kataloške fiksiranosti popisa Blumovih knjiga (koji je izražavao Džojsovu veru u mogućnost stvaranja i ovladavanja sintetičkim znanjem o stvarnom) – veru koja će se kasnije kod Gedisa ispostaviti kao gorka iluzija, ili barem sumnjiva iluzija kod Pinčona. Na Pauersovu biblioteku „neprestano nasrće čitav svet – u nju ljudi unose muziku (ulazi Tod, pevuši Baha) i sugestije iz upitnika. Umesto da bude privatna ostava, ona je postala otvoreni arhiv u nastajanju”.⁵⁴ Ideja enciklopedijskog znanja koju podrazumevaju *Gold Bag varijacije* čuva utopijski naboj koji je posedovala u modernizmu, u meri u kojoj se enciklopedija konfigurise kao osmotski prostor razmene, postajući tako u suštinskom smislu *otvorena*, interaktivna, programatski nepotpuna. To je enciklopedija koja bi, pod barjakom fleksibilnosti, bila sposobna da izdrži entropiju stvarnog. Da parafraziramo Euđenija Montalea, mogli bismo potvrditi da enciklopedijski san zapadnog čoveka „nije upotpunjen”.⁵⁵

Izvornik: Stefano Ercolino, "The Encyclopedic Mode in Modernist and Postmodernist Fiction", u: Strumenti critici / god. XXIX, br. 1, januar–april 2014, str. 55–73.

(S engleskog preveo Predrag Šaponja)

⁵⁴ Burn, "The Collapse of Everything", str. 61.

⁵⁵ Eugenio Montale, "Il sogno del prigioniero" [1956], *Tutte le poesie*, ur. Giorgio Zampa, Milan, Mondadori, 1984, str. 277.